

Плевенски исторически четения

Pleven Historical Readings

Регионален исторически музей – Плевен
Regional Historical Museum – Pleven

Издание Publication	Кризите като катарзис – политически, социални и културни измерения на екстремните ситуации в историята Crises as catharsis – political, social and cultural dimensions of extreme situations in history
Том / година Volume / year	I / 2022
Издател / държава Publisher / country	Регионален исторически музей – Плевен, България Regional Historical Museum – Pleven, Bulgaria
Автор(и) Author(s)	Гл. ас. д-р Деница Петрова Assist. Prof. Denitsa Petorva, PhD
Институция Affiliation	Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences
Заглавие Title	КРИЗА В ЦАРСТВОТО – ГИБЕЛТА НА ЦАР МИХАИЛ III ШИШМАН CRISIS IN THE KINGDOM – THE MICHAEL SHISHMAN'S DIE
Страници Pages	49–55
Постоянен адрес Permanent URL	https://plevenhistoricalreadings.eu/articles/phr-1-49/

КРИЗА В ЦАРСТВОТО – ГИБЕЛТА НА ЦАР МИХАИЛ III ШИШМАН

Гл. ас. д-р Деница Петрова

*Институт за исторически изследвания – Българска академия
на науките*

Резюме: Смъртта на цар Михаил III Шишман през 1330 г. поставя началото на тежка политическа криза. Синът му Иван Стефан заема престола благодарение на вуйчо си Стефан Душан. Управлението му е свързано със засилване на сръбското влияние, нападения от страна на Византия и конфликти в царството. Иван Стефан царува по-малко от година. След него престола заема Иван Александър, който успява бързо да стабилизира държавата, а управлението му е начало на последния възход на средновековна България.

Ключови думи: Велбъжд, Михаил III Шишман, Иван Александър, Сърбия, Византия.

Гибелта на цар Михаил III Шишман (1323 – 1330) в битката при Велбъжд през 1330 г. е една от тежките политически кризи в българската история през XIV в. не само защото царят умира в битка, но и понеже дава възможност на сръбския владетел да влияе на обстановката в България.

Заемане на престола

Михаил Шишман е потомък на Асеновата династия – майка му е неизвестна по име дъщеря на севастократор Петър и на Теодора-Анна, която е дете на цар Иван Асен II (1218 – 1241) от брака му с Ирина Комнина. Баща му е аристократът от кумански произход Шишман, който получава Видин като апанаж след брака си с потомка на Асеневци. В последните години на XIII в. Михаил Шишман се жени за сръбската принцеса Ана, дъщеря на крал Стефан Урош II Милутин (1282 – 1321). През 1324 г. той се разделя с нея и сключва брак с Теодора, съпруга на покойния български цар Теодор Светослав (1300 – 1321), която е дъщеря на византийския император Михаил IX Палеолог (1295 – 1320) и сестра на Андроник III Палеолог (1325 – 1341).

Около 1313 г. Шишман умира и негов наследник като деспот на Видин става синът му. След смъртта на цар Георги II Тертер (1322 – 1323), който няма наследници, през 1323 г. българските боляри решават престола да заеме Михаил Шишман. Той не само е сред най-авторитетните аристократи, но е и потомък на Асеновци и неговият избор означава възстановяване на старата династия.¹

Гибелта на царя

След неуспешния за българите край на войната с Византия през 1328 г. Михаил Шишман започва да се готви за конфликт със Сърбия. Договорът с империята има и антисръбска насоченост. Крал Стефан Урош III Дечански (1321 – 1331) забранява на венецианските и генуезките търговци да минават през земите му на път за България. През 1330 г. войната вече е неизбежна. Михаил Шишман поема към долината на р. Струма, а Андроник III се установява на лагер край Сидерокастро. Решителната битка е близо до Велбъжд.

Според византийските извори – Йоан Кантакузин и Никифор Григора – царят е пленен от сърбите и умира от раните си скоро след това. Продължителят на епископ Данило пише, че Михаил е убит по време на битката и е погребан в църквата „Св. Георги“ в Старо Нагоричино. В своя „Законник“ Стефан Душан твърди, че е отсякъл с меч главата на българския цар. Сходна е информацията и в сръбските летописи, според които Стефан Дечански е убил Михаил Шишман при Велбъжд. В „Житие на Стефан Дечански“ Григорий Цамблак разказва, че царят бил заловен и отведен при Стефан Душан, където бил лишен от живот. Според надпис в църквата в Старо Нагоричино Михаил Шишман е починал на 16 април, тоест през 1331 г. Изворите дават противоречиви сведения за гибелта на българския владетел, но в съвременната наука се приема, че Михаил Шишман е пленен от сърбите, а по-късно умира от раните си.²

Смъртта на цар Михаил Шишман се споменава само в една приписка, оставена от български книжовник в т.нар. „Станиславов пролог“ от 1330 г., Белград, САНУ, № 53. В нея създаването на ръкописа е датирано по управлението на сръбския крал Стефан Дечански. Книжовникът Станислав, написал и известния „Оливеров миней“ от 1342 г., Белград, НБС, № 62, живее и работи в Лесновския манастир „Архангел Михаил и Гавриил“ до с. Лесново, Кратовско. В приписката между другото се казва следното: „не по силѣ, нѣ по изволению бию. и грѣхъскаѣ землѣ попусти и градовѣ прѣхъ. и силнааго црѣхъ бългърѣскааго Михаила оуби“ („Не със сила, а по Божията воля опустоши гръцката земя, завладя градове и уби силния български цар Михаил“)³.

¹ Божилов, Иван. Фамилията на Асеновци (1186 – 1460), генеалогия и просопография. София: АИ „Марин Дринов“, 1994, с. 121.

² Божилов, Иван, Васил Гюзелев. История на средновековна България VII – XIV в. София: Анобис, 1999, с. 574.

³ Христова, Боряна, Даринка Караджова, Елена Узунова. Бележки на българските книжовници X – XVIII век. Т. 1. X – XV век. София: Народна библиотека Св. св. Кирил и Методий, 2003, с. 39, 99.

Интерес представлява Глава 198 на Руския Хронограф, озаглавена „Царство Серпское Стефаново“, вторият параграф в която е „Българското царство“. В него се разказва за битката при Велбъжд от 28 юли 1330 г.⁴ и гибелта на българския цар Михаил III Шишман. Източник на информацията е „Житието на Стефан Дечански“ от Григорий Цамблак. В Хронографа текстът е съкратен, но основните мотиви са запазени: Михаил е силен владетел, покорил е много земи и решава да завладее Сърбия; Стефан Дечански иска да избегне кръвопролитията и предлага мир, но Михаил не се съгласява; в последвалото сражение българският цар е убит, защото е искал да погуби друг.

Използваните от книжовника извори⁵ са „Първо житие на Стефан Дечански“, написано от Продължителя на архиепископ Данило, „Житие на Стефан Милутин“, писано от самия Данило, „Дечански хрисовул“ от 1330 г. и „Законник“ на Стефан Душан от 1346 г., но събитията са интерпретирани по различен начин.

Григорий Цамблак пише агиографското съчинение в края на XIV или самото начало на XV в., докато е игумен на Дечанския манастир. В този период България вече е под османска власт, но Сърбия все още е свободна. „Житие на Стефан Дечански“ изразява не само култа към владетеля – светец, но и ужаса от османското завоевание. Цамблак пренася идеята за Търново като „Нов Цариград“ в Сърбия; Стефан Дечански е олицетворение на благочестивия владетел, докато Михаил Шишман е самозабравил се от успехите си цар, който е готов да погуби християни в името на победата си.

Последствията от битката

След битката Стефан Дечански навлиза в българските земи и завладява Извор, днес село в района на Радомир. Междувременно разбитата българска войска успява да се събере с намиращите се наблизо резервни военни части, водени от брата на царя – Белаур, а вероятно и от деспота на Ловеч Иван Александър. Според Ал. Бурмов на този етап Стефан Дечански не планира да предаде българския престол на сестра си и нейния син.⁶ Българските боляри начело с Белаур започват преговори за мир със сръбския крал. Според Продължителя на Данило те молят за милост и му предлагат българския престол, а той от великодушие отказва. В действителност Стефан Дечански няма намерение да завладява България, докато все още е заплашен от

⁴ Полное собрание русских летописей. Русский Хронограф. Т. 22. Ч. 1. Хронограф редакции 1512 года. СПб.: Типография М. А. Александрова, 1911, с. 406 – 407.

⁵ Рашева, Ивета. Битката при Велбъжд през 1330 г. в „Житие на Стефан Дечански“ на Григорий Цамблак. „Победеният победител“ Михаил Шишман. – Известия на Исторически музей Кюстендил, 2010, Т. XVI, с. 53.

⁶ Бурмов, Александър. История на България през времето на Шишмановци (1323 – 1396 г.). В: Бурмов, Александър. Избрани произведения. Т. 1. София: Издателство на БАН, 1968, с. 265 – 268.

Андроник III.⁷ По негово настояване престола заема Иван Стефан (1330 – 1331), първороден син на Михаил Шишман от първия му брак с Ана-Неда, сестрата на Стефан Дечански. Според някои изследователи Иван Стефан е бил съвладетел на своя баща от 1323 г., докато други оспорват това.⁸ Когато през 1324 г. Михаил Шишман се жени за Теодора, Ана-Неда и синовете ѝ са отстранени от Търново.⁹ Сръбският крал пише на сестра си да се върне в Търново заедно със сина си, а Теодора и нейните деца заминават за Византия.

Новият цар се задържа на престола по-малко от година – през пролетта на 1331 г. той и майка му са принудени да потърсят убежище в Сърбия, а цар става ловешкият деспот Иван Александър (1331 – 1371).

В Хронографа името на цар Иван Стефан не се споменава. Изворите дават съвсем оскъдна информация за управлението му. В списъка на владетелите в „Борилов синодик“ той е единственият, който не е наречен „благочестив“; в същото време се подчертава, че е син на Михаил Шишман.¹⁰ Името на Иван Стефан е последното преди покъсните добавки в списъка. Най-вероятно начинът, по който той е споменат, е косвено свидетелство за тежката ситуация в България по време на управлението му. Цар Иван Стефан е включен в „Погановски поменик“ и „Боянски поменик“¹¹ и с това се изчерпва информацията за него в домашните извори. Никифор Григора разказва¹², че на следващата година, тоест 1331 г., в Българското царство имало спор за властта между първата съпруга на Михаил Шишман и някои негови роднини, а много били тези, които оспорвали властта. Думите на византиеца са косвено свидетелство за политическата криза, в която изпада Българското царство след гибелта на Михаил Шишман. В страната има нов владетел, син и наследник на предишния, но неговото възцаряване е резултат от намесата на сръбския крал. Иван Стефан е проводник на сръбските политически амбиции, което логично предизвиква недоволство срещу него и майка му. Йоан Кантакузин твърди¹³, че логотетът Филип и протовестиарият Раксин вдигнали въстание срещу управляващата ги съпруга на Михаил, и подчертава, че тя е леля на

⁷ Маркова, Анелия. Битката при Велбъжд на 28 юли 1330 г. и войната между България и Сърбия. Хронология на събитията. В: Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60 – годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Велико Търново: Фабер, 2020, с. 312 – 313.

⁸ Попов, Тенчо. Бил ли е Йоан Стефан съцар на Михаил III Асен? В: *Laudator Temporis Acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*. Vol. 2. Sofia: ИК „Гутенберг“, 2018, с. 533 – 555.

⁹ Божилов, Иван. Фамилията на Асеновци (1186–1460), генеалогия и просопография. 1994, с. 139.

¹⁰ Божилов, Иван, Ана-Мария Тотоманова, Иван Билярски. Борилов синодик. Издание и превод. София: ПАМ пубблишинг къмпани, 2010, с. 164.

¹¹ Билярски, Иван. Погановският поменик. Годишник на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Ив. Дуйчев“, 1990 – 1991, Т. 84 – 85, с. 66.

¹² Nicephori Gregorae. *Historia Byzantina*. Гръцки извори за българската история (ГИБИ), Т. 11, София: Издателство на БАН, 1983, с. 161.

¹³ Ioannes Cantacuzenus. *Historia*. ГИБИ, Т. 10, София: Издателство на БАН, 1980, с. 266.

сръбския крал Стефан Душан; двамата убедили другите мизи, тоест българи, да изберат за цар Александър, който бил племенник на Михаил и син на Срацимир.

Цар Иван Александър

В Руския Хронограф, в Първата редакция от 1512 г.¹⁴, в Пространната от 1601 г.¹⁵ и в Разпространената от 1617 г.¹⁶, е посочено, че след смъртта на Михаил Шишман българите избират за свой цар „някой си Александър“, след което се завръщат в земите си. В трите редакции известието напълно си схожда, негов източник отново е „Житие на Стефан Дечански.“

В преписана „Житие от Рилския панегирик“ на Владислав Граматик от 1479 г., НМРМ 4/8, се казва, че Александър е нечий племенник, но името липсва. Текстът е реконструиран като „Александър, Стефановия племенник“¹⁷. В други преписи, като този от Народната библиотека на Сърбия, публикуван от П. Шафарик¹⁸, фразата липсва. Цар Иван Александър е свързан с Асеновци – син е на деспот Срацимир и на Кера Петрица, сестрата на Михаил Шишман. Той не е роднина на сръбския владетел за разлика от Иван Стефан. В „Първо житие на Стефан Дечански“, писано от Продължителя на Данило, изрично е посочено, че кралят поставя на българския престол „възлюбения син на своята сестра“ Стефан.¹⁹ Най-вероятно в оригиналния текст на житието фразата е била „Александър, племенника на Михаил“ така, както е у Никифор Григора.

Избирането на Иван Александър за цар на българите слага край на кризата в страната. Новият владетел поставя началото на династия, управлявала до края на съществуването на средновековната българска държава. Иван Александър бърза да установи мирни отношения с новия сръбски владетел Стефан Душан (1331 – 1355), които продължават до падането на двете страни под османска власт.²⁰ Мирът е скрепен с династичен брак между Душан и Елена, сестрата на Иван Александър. Добрите отношения между двете държави са необходими както за Иван Александър, така и за Стефан Душан, но българският цар следва линия на независима външна политика, която невинаги е в интерес и на сръбския владетел.²¹

¹⁴ Полное собрание русских летописей. Русский Хронограф. Т. 22. Ч. 1. Хронограф редакции 1512 года. 1911, с. 407.

¹⁵ Ръкопис РГБ, ф. 37, № 21, л. 550а.

¹⁶ Ръкопис РГБ, ф. 98, № 28, л. 577а.

¹⁷ Пространно житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. Съст. Кл. Иванова. София: Български писател, 1986, с. 237.

¹⁸ Шафарик, Павел. Живот краля Стефан Дечанског. – Гласник друштва српске словесности, 11, 1859, с. 35 – 94.

¹⁹ Краљ Стефан Урош Трећи. В: Данилови настављачи. Стара српска књижевност. Кн. 7. Београд: Српска књижевна задруга, 1989, с. 52.

²⁰ Божилов, Иван, Васил Гюзелев, История на средновековна България. 1999, с. 585; Матанов, Христо. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София: Парадигма, 2002, с. 354 – 355.

²¹ Ангелов, Петър. Средновековна България и нейните съседи. Дипломатия и взаимни представи. София: Парадигма, 2017, с. 41.

Освен от все по-засилващата се Сърбия България е заплашена и от Византия. В отношенията си с империята новият цар използва друг подход. Той навлиза с войска в Югоизточна Тракия и бързо си възвръща градовете, които Андроник III Палеолог е завзел година по-рано след възцаряването на Иван Стефан. Българите нанасят тежко поражение на византийците в битката при Русокастро от 18 юни 1331 г. В преговорите за мир вероятно Александър е този, който налага условието за брак между първородния си син Михаил и дъщерята на Андроник III, Мария.²²

Така за по-малко от година Иван Александър неутрализира непосредствените заплахи за страната, осигурява мир и стабилизира царството. В приписките, оставени по време на царуването му, той е назоваван „богоизбрания и богочовечния Иван Александър“²³, „благородния, христорлюбивия, превисокия и могъщ цар“²⁴, „преблагочестивия и самодържавен цар на българите“²⁵. Макар че до голяма степен тези определения са обичайни и изразяват владетелската идеология²⁶, те явно отразяват и положителното отношение на пишещите към личността на владетеля.

Изворите са съвсем лаконични, когато разказват за положението в Българското царство след смъртта на Михаил Шишман, но въпреки това кратките сведения очертават тежка обстановка. Византийският император завладява български територии, сръбският крал поставя на престола владетел, когото той е избрал, между българските аристократи започват борби за власт, накрая избухва въстание. За периодм по-кратък от една година Българското царство преминава през тежка вътрешно- и външнополитическа криза, чието сравнително бързо преодоляване бележи началото на последния възход в историята на средновековна България.

²² Божилов, Иван. Фамилията на Асеновци (1186–1460), генеалогия и просопография. 1994, с. 152.

²³ Кукленски песнинец, София, БАН № 2 – Христова, Боряна, Даринка Караджова, Елена Узунова. Бележки на българските книжовници X – XVIII век. Т. 1. X – XV век. 2003, с. 39 – 41.

²⁴ Оливеров миней, Белград, НСБ № 62 – Христова, Боряна, Даринка Караджова, Елена Узунова. Бележки на българските книжовници X – XVIII век. Т. 1. X – XV век. 2003, с. 42 – 43.

²⁵ Евангелие на Теофилакт Български, Санкт-Петербург, РНБ, Греч. ССXXXV – Христова, Боряна, Даринка Караджова, Елена Узунова. Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т. 1. X – XV век. 2003, с. 41 – 42.

²⁶ Каймакамова, Милияна. Българска средновековна историопис. София: Наука и изкуство, 1990, с. 105.

CRISIS IN THE KINGDOM – THE MICHAEL SHISHMAN’S DIE

Assist. Prof. Denitsa Petorva, PhD

Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: Michael Shishman’s die in 1330 marked the beginning of big political crisis. His son John Stephen took the throne thanks to his uncle Stephen Dušan. His rule was associated with increasing Serbian influence, attacks by Byzantium and conflicts within the kingdom. John Stephen reigned less than a year. After him, the throne was taken by Ivan Alexander, who managed to quickly stabilize the state, and his rule was the beginning of the last rise of medieval Bulgaria.

Keywords: Velbazhd, Michael III Shishman, Ivan Alexander, Serbia, Byzantium.

Гл. ас. д-р Деница Петрова

Институт за исторически изследвания

Българска академия на науките

София, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17

Имейл: denitsa_kp@abv.bg